

6. Пересмотр Положения о трудовых артелях и образцового устава для них // Артельное дело. – 1916. – № 7. – С. 14–15.
7. Меркулов А. Трудовые артели и общесоюзный закон (Межведомственное совещание о трудовых артелях) / А. Меркулов // Союз потребителей. – 1916. – № 33. – С. 1219–1224.
8. Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу [зб. статей]. – К. : Вид-во Дніпросоюзу, 1920. – С. 17–27.
9. Днепропетровский союз потребительных обществ // Кооперативная мысль. – 1916. – № 11–12. – С. 25.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 327, № 882, 6 арк.
11. Дніпровський союз споживчих союзів – Всеукраїнський центр споживчої кооперації. – К. : Вид-во Дніпросоюзу, 1918. – 68 с.

Одержано редакцією 11.12.2014
 Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Фарений И.А. Деятельность «артельного батьки» Николая Левитского в годы Первой мировой войны. В статье раскрывается деятельность всемирноизвестного кооперативного деятеля, названного «артельным батькой», Николая Васильевича Левитского в годы первой мировой войны. Она связана с ремесленными артелями города Елисаветграда, которые под руководством Левитского производили десятки тысяч пар сапог и обуви для раненых в госпиталях, сотни тысяч фуражек и комплектов белья. Также «артельный батька» занимался широкой организационной работой, направленной на законодательную поддержку производственной кооперации и создание всеукраинских кооперативных союзов.*

Ключевые слова: *Н. В. Левитский, кооперативное движение, артели, Первая мировая война.*

Summary. *Fareniy I. Activity of «artisanal father» Mykola Levytskyi during World War I. The article deals with cooperative activities world-famous figure called «artisanal father» Mykola Levytskyi, in the World War I. His activity in this period was determined by the some personal aspects. In 1904, in Elisavetgrad he organized gang shoemakers, who were able to find a place in the supply of military forces of the Russian Empire and performed annually orders for making tens of thousands of pairs of boots for the army and tailoring military uniforms for Odessa, Warsaw and Kazan military districts. During the World War I military cooperation continued. In Elisavetgrad worked Chobotarska, shapkarska, clothing, shoes cooperatives and four sewing clothes. They performed military orders and made tens of thousands of pairs of boots and shoes for the wounded in hospital, hundreds of thousands of caps and underwear sets. Mykola was also a sincere supporters of artisanal business. During the war Mykola Levytskyi engaged in extensive organizational and public work, participated in various congresses, meetings, delegation. In particular, attended the meeting convened by the Ministry of Trade and Industry to address issues of improving the legislation on migrant farms. Much time was devoted to serving the project of national cooperative structures that would protect national economic interests. Cooperative public Mykola Levytskyi delegated urge the Government of the Russian empire registration statutes Ukrainian national cooperative unions.*

Key words: *Mykola Levytskyi, the cooperative movement, cooperatives, World War I.*

УДК 94(477.46)“19”

Т. А. Клименко

ЧЕРКАЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі широкої джерельної бази та архівних матеріалів, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше, розглянуто питання життєвого устрою, участі та внеску мешканців Черкаського краю в хід подій Першої Світової війни. Проте слід зауважити, що життя, участь та внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не достатньо вивчено. Тому, метою даної розвідки є проведення дослідження впливу на життєвий устрій місцевого населення трагічних років війни.

Ключові слова: *війна, населення, виробництво, харчування, благодійність.*

Постановка проблеми. Період Першої світової війни для українського народу був важким життєвим випробуванням, який носив особливо драматичний характер. Проте слід зауважити, що життя, участь та внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не достатньо вивчено. Малодослідженими на регіональному рівні пробле-

ми національного руху, негативного впливу війни на стан промисловості, сільського господарства, соціального становища регіону, кризи основних сфер життєдіяльності мешканців краю: політичної, соціальної, економічної. Також, важливими постають проблеми створення громадських об'єднань промисловців та великих землевласників, які сприяли забезпеченню постачання армії зброєю, боєприпасами, провіантом, поповненням людським ресурсом. Вартим до уваги є вивчення широкого масиву документів з питань благодійної діяльності місцевого населення та організації роботи прифронтових військових шпиталів та лікувальних установ, а також, однієї з ключових гуманітарних проблем – біженства, яке широко охопило українські землі, здійснення в регіоні формування системи органів допомоги біженцям. Тому, метою даної розвідки є проведення дослідження впливу на життєвий устрій місцевого населення трагічних років війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база історії війни достатньо широка. Цю тему глибоко досліджували науковці О. П. Реєнт [1, 9], О. Сердюк [2, 13–112], О. Олієвський [3, 248–254], В. М. Волковинський [4, 68], С. Макарчук [5, 26–40], С. Попик [6, 75], В. Запововський, А. Боханов [7, 306], Д. Дорошенко [8], А. Бахтурина [9], М. Яковлев [10, 67], О. Рубльов [11, 17–23], Б. Андрусин [12, 296–300], В. Сарбей [13, 48–51], Ю. Горбанко [14, 155–182], В. Шпаченко, О. Донік [15, 234–239], І. Сулига, А. Степаненко [16, 133–154] та ін.

Мета статті – проаналізувати як відобразилася на житті Черкаського краю Перша світова війна.

Виклад основного матеріалу. Готуючись до війни, кожна держава з числа майбутніх ворогів мала власні політичні цілі. У зв'язку зі своїм особливим геополітичним становищем у сферу першочергових інтересів ворогуючих коаліцій потрапила й штучно поділена на кілька частин Україна. Вона стала одним із епіцентрів майбутнього воєнного протистояння. Територія України була розділена між двома головними противниками війни – Австро-Угорщиною і Росією, землі якої були об'єктом загарбницьких планів цих держав, до того ж далекосяжні плани щодо України мали Польща, Румунія й кайзерівська Німеччина.

По-різному зустріла звістку про початок війни громадськість регіонів України: одна частина українства підтримала Росію, інша – Австро-Угорщину. Командування російських військ охоче використовувало людські й матеріальні ресурси України для ведення війни. В російській армії до 1917 р. не було українських частин, хоча в деяких полках українці склали більшість. Багато українців було також в рядах Кубанського та Терського козачих військ та на Чорноморському флоті.

Черкащина славетна не лише як центр українства, духовного життя українських земель, але і як осередок героїчної боротьби за волю українського народу протягом багатьох століть. Для Черкащини роки Першої світової війни – трагічна сторінка вітчизняної та регіональної історії. Події війни негативним чином вплинули на населення регіону та змінили звичний уклад життя краю. Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства, без огляду на соціальну чи національну приналежність та, навіть, політичні погляди. У перші дні після проголошення війни піднявся патріотичний рух.

Більшість населення в містах та селах демонструвало піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиними зі своєю державою і прагнення до самопожертви. Записатися до армії добровільно було справою честі, навіть з огляду на те, що відповідно до циркуляра Департаменту загальних справ Міністерства Внутрішніх Справ збереження робочих місць та надання одноразової допомоги для них не передбачалось [17, 1]. Діючі військові частини поповнювались добровольцями з осіб, що не підлягали мобілізації до регулярної армії.

Для комплектування частин державного ополчення та запасних батальйонів Київським губернським з військової повинності присутством 30 грудня 1914 р. було оголошено призив ратників ополчення з числа тих, хто не проходив військову повинність з 1914 до 1905 рр. в усіх повітах Київської губернії, та Золотоніському повіті Полтавської губернії [18, 3], а також формувались списки запасних ратників, з числа тих, які були звільнені у запас і не були зняті з обліку [19, 418]. Армія зазнавала значних людських втрат. Трагізм становища збільшувало і те, що новобранці поступали на фронт уперше беручи в руки рушницю. Так, понад 200 чоловік з Маньківського повіту не повернулися з війни.

Через набуття війни затяжного характеру у 1915–1916 рр. збільшився прошарок вихідців із ремісників, кустарів, заможних селян, які намагалися уникнути мобілізації через вигадану хворобу чи за іншими причинами. Однак наступний призив на службу їх не оминув [20, 2]. Головнокомандувач Київського військового округу оголошував майже щомісячно додаткові обов'язкові набори ратників ополчення.

Військове командування зіткнулось з труднощами постачання озброєння армій та військового обмундирування [21, 274]. Військова Рада у жовтні 1915 р. розглянула питання про придбання власного одягу у ратників ополчення, придатного для військової служби з оплатою: за одяг, що замінює шинель не дорожче 5 крб. 50 коп., похідну суконну сорочку – 3 крб. 90 коп., шаровари – 2 крб. 40 коп. та ін. [18, 4].

Утримання діючої армії, тилових гарнізонів, що знаходилися на території Черкащини здійснювалося, в більшій частині, за рахунок місцевих ресурсів. З 1916 р. був запроваджений обов'язковий збір пожертв, що закріплювався підписними листами, в яких зазначалось назву повіту (волості) та місце призначення зібраних коштів. Так, селяни Канівського повіту жертвували на користь лазаретів, що розміщувались в їх волостях від 5 до 50 коп., крім того відрізи тканин, сорочки, рушники [22, 8]. На особливій нараді Міністерства Внутрішніх справ по обговоренню оборонних заходів було прийнято постанову, в якій наголошувалось на важливості звернення до населення з відозвою про добровільну здачу гвинтівок за певну платню: за 3-х лінійну російську гвинтівку з затвором – 20 крб. та штик до неї – 2 крб.; іноземну гвинтівку (японську, німецьку, турецьку, австрійську систем «Манліхер» та «Маузер», з затвором) – по 15 крб. та кожний штик до неї – 2 крб. Окрім того, у разі їх продажу, з приватних осіб знімалась відповідальність за зберігання без підтверджуючих дозволів. При цьому суворо заборонялося скуповувати різного роду зброю місцевим населенням. Під час виявлення військовими уповноваженими зброї у місцевого населення особи, винні у не виконанні цієї вимоги, притягались до відповідальності [17, 33].

Руйнівний вплив справила війна на сільське господарство, особливо на господарства бідних і середніх селян. До армії з сіл України було мобілізовано близько половини працездатних чоловіків. Багато сімей втратили чоловіків і годувальників. Селяни-виробники були доведені до крайнього зубожіння. З метою зменшення дефіциту трудових ресурсів, для сільських приватних господарств вводилася обов'язкова трудова повинність. Усе це важким тягарем лягало на трудящі маси. Цивільне населення тилу було приречено на голод і злидні [17, 21]. Загострювалася продовольча криза. У містах збиралися великі черги біля хлібних крамниць. Солдати часто одержували не більше половини пайка.

Паралізувалася робота транспорту, промисловості й сільського господарства. Обсяг промислового виробництва скоротився на 30–50%. Через нестачу палива й металу скорочували виробництво машинобудівні заводи, хоча вони виробляли воєнну продукцію. Промисловість було доведено до занепаду, через зменшення виробництва товарів винокурень, броварень, підприємств будівельних матеріалів та ін. та їх закриття. Це призвело до скорочення посівних площ, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження врожайності та зростання цін. Створювались сприятливі умови до поширення спекуляції. У 1916 р. ціни на предмети першої необхідності, порівняно з цінами на початку війни, зросли в 4–8 разів. Так, на дрова і яйця вони збільшилися вчетверо, на масло і мило – в 5 разів. Черкаською повітовою продовольчою комісією було встановлено фіксовані ціни на зернові: за пуд жита – 1 крб. 53 коп., пшениці – 1 крб. 95 коп., вівса – 1 крб. 63 коп., ячміню – 1 крб. 33 коп., пшона – 3 крб., проса – 1 крб. 90 коп., гречки – 2 крб. 10 коп., гороху – 2 крб. 20 коп. [23, 20]. У 1917 р. продовольчим відділом було встановлено селянам мізерну щоденну заробітну плату за 11 робочих годин: польовим працівникам чоловікам – 6 крб., жінкам – 3 крб. 50 коп., підліткам – 1 крб. 75 коп. [24, 28].

Поряд з цим, місцеві органи влади надавали особливо важливого значення проведенню повномасштабної посівної кампанії [25, 88]. Зокрема, Черкаське повітове земство здійснювало всі можливі заходи для її виконання [25, 80]. Розташовані в Черкаському повіті тиліві військові частини: 145-та Воронезька, 417-та Подольська, 296-та, 297-а, 299-та Вятські дружини, 110-та, 118-та команди одужуючих були залученні для польових робіт

Зорієнтована на військові потреби економіка Черкащини, на шкоду цивільному населенню, занепадала і нищилась. Підвищувались потреби армії в забезпеченні м'ясом, бо-

рошном, крупами та іншими продуктами харчування, що вироблялися в сільському господарстві. Оскільки військове виробництво зростало за рахунок цивільного, виник дефіцит споживчих товарів, який змусив вводити регулювання цін, нормування споживання. Загострювалася продовольча проблема. Земськими управами щомісячно надавалися відомості про запаси жита, пшениці та інших хлібних продуктів центральному статистичному комітету [26, 4]. Виробництво продовольчих товарів скоротилося, що призвело на початку 1916 р. до введення карткової системи розподілу продуктів харчування [27, 56]. Така ініціатива виходила від місцевої влади (міських дум, земств). Уряд контролював лише торгівлю цукром. Але, оскільки продрозкладка не мала успіху, то продуктів у містах не прибавлялося.

За розпорядженням Київського губернатора, від 4 січня 1916 р., всі державні і приватні установи та господарства (землевласники, поміщики, орендарі, власники млинів, крупорушок, молокозаводів, оптових складів, торгових підприємств та інші особи), у яких збереглися запаси вівса, ячменю, сіна, соломи, борошна, гречки, пшона зобов'язувались надати точні відомості про їх кількість з метою закупівлі чи реквізиції для потреб армії. Винні в невиконанні цього розпорядження могли бути ув'язнені терміном до 2 років, з позбавленням всіх прав та пільг, або накладено стягнення до 3000 крб. [28, 50].

У січні 1917 р. Київським губернатором наказувалось повітовим земським управам, мировим посередникам, начальникам поліцій, волосним правлінням прийняти самі енергійні заходи по закупівлі [29, 30], а в подальшому зборі в примусовому порядку зернових та продуктів тваринництва і птахівництва для потреб армії [30, 5]. Суттєво позначився на виробництві сільськогосподарської продукції Закон про кінську повинність. Поголів'я худоби скоротилося на половину. До весни 1917 р. було реквізовано більшу частину коней. Нестача тяглової сили завдала непоправної шкоди дрібним і середнім селянським господарствам.

З метою розширення масштабів військового виробництва, було запроваджено жорстке державне регулювання економіки. Держава визначала обсяги необхідного виробництва, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Найбільш жорсткого вигляду набула система державного контролю над виробництвом і споживанням. Заборонялося відгодовляти худоби зерном і картоплею. За розпорядженням Київського губернатора, від 24 жовтня 1915 р., суворо заборонялось вивезення сільгоспвиробниками свиней, сала за межі губернії [17, 28]. Зросло й число випадків відмови селян сплати податків, протидії реквізиціям продовольства, худоби, протестів проти зростання цін. У 1916 р. найбільш численними й масовими були виступи селян в Київській губернії, викликані проведенням сільськогосподарського перепису. Вони охопили 8 сіл Київщини.

Життя населення кардинально змінювалося, його рівень впав [31, 49]. Труднощі війни призвели до загострення соціальних проблем та великої смертності серед цивільного населення. Записи про смерть в метричних книгах значно перевищували таких про народження. У повітові та міські опікунські ради масово надходили скарги та клопотання членів сімей призваних за мобілізацією воїнів про призначення їм допомоги.

Волосними правліннями організовувався догляд за родинами «нижніх військових чинів» [32, 272] та призначалась щомісячна допомога з розрахунку на одного дорослого: 2 крб. 50 коп. [33, 5] та 1 пуд 28 фунтів муки, 10 фунтів крупи, 4 фунта солі, 1 фунт масла. Діти до 5 років отримували допомогу у половинному розмірі [32, 341]. Крім того, повітовими, волосними, сільськими піклувальними радами було організовано виділення посадкового насіння зернових культур та матеріальна і грошова допомога сиротам, сім'ям загиблих [32, 389] та непрацездатним інвалідам, які повернулись з фронту [34, 32].

Селяни, обтяжені великими податками, відмовлялися виконувати військові перевезення, копати окопи. 1915 р. став надзвичайно несприятливим і для скотарства Черкащини. З Правобережної України вивозилася велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Селянські господарства, на які була встановлена реквізиція, були обмежені у їх вільному володінні [35, 5]. Через активізацію вилучення в господарствах тяглової сили в 1916 р. значно зменшилася чисельність кінського поголів'я.

В армії, містах, селах і містечках наставав голод. Продовольчі управи приймали надзвичайні заходи по заготівлі хліба для армії [35, 5]. Пропонувалось звернутись до населення з відозвою збору та вивозу хліба для армії з гарантією оплати грошима або ж натурою (всіх необхідних засобів для ведення господарства) [36, 194]. У агітці, розповсюдженій серед

населення зазначалось: «До вас, до вашого серця звертається наш виборний Переяславський громадський комітет, щоб переказати вам, що наша армія не має хліба! Армія вже не прохає, а молить вас: «Дайте хліба! Бо в нас нема чого їсти, бо нас поб'ють не німецькі пулі, а голод, а німці вже доконають!» [24, 11]. Тяжкі звістки, які одержували з тилу солдати та матроси про розорення їх господарств і злиденне життя сімей, незадовільне постачання зброєю, боєприпасами, харчами, амуніцією фронту впливало на їх настрої. Вони відмовлялися йти в бій, здавалися в полон, втікали. З фронту дезертирувало близько 1,5 млн військовослужбовців.

Нестачу робітників у сільському господарстві намагалися компенсувати малопродуктивною роботою військовополонених [37, 162]. Організація використання праці регламентувалась наказами Київського військового округу, в яких визначались основні вимоги до їх обліку, утримання та нагляду [24, 40]. Зокрема, в Черкасах, станом на листопад 1916 р., утримувалось 19080 осіб [38, 3], різних національностей: чехи, поляки, румуни, хорвати, серби, словаки, угорці [39, 4]. В Уманському повіті до робіт в сільському господарстві було залучено 1922 військовополонених, які були направлені в 33 крупні господарства [40, 94]. У свою чергу, великі та дрібні господарства повинні були: здійснювати повний збір урожаю та обробку полів до посіву озимими зерновими; виплачувати військовополоненим та найнятим робітникам плату грошовими знаками, а не натуроплатою (зерновими) [41, 78]. Про хід збору урожаю всі господарі повідомляли продовольчій управі щомісячно кожних два тижні [42, 71]. За працю військовополонених в кількості двох осіб в дрібних господарствах нараховувалось в розмірі 30 крб. на місяць, а в господарствах, в яких працювало понад 2 особи – 60 крб. на місяць, при чому виплачувалось тільки 15 крб., решта коштів перераховувалось в казну земської управи [24, 28]. Залучались військовополонені також і на роботи на маслоробках, сироварнях, цегляних, черепичних, гончарних, вапняних заводах, лісопилках, млинах, заготівлі торфу, глини, каміння, піску, крейди, болотної руди [43, 92].

У літку 1915 р. розпочалась масова евакуація з прифронтових губерній людей, промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів, підприємств, викликана відступом царських військ на широкому фронті. Величезна кількість біженців і вигнанців підсилила і без того значний розлад на основних магістральних шляхах та залізницях [44, 4]. За наказом начальника санітарної частини армій Південно-Західного фронту, від 15 січня 1915 р., було створено тиллові евакуаційні пункти, до яких були залучені також і повіти Черкащини: до 10-го – з центром в м. Черкаси відносились Звенигородський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Золотоніський повіти; до 11-го – з центром в м. Київ – Липовецький, Уманський повіти [45, 77]. У 1914 р. на території регіону було обладнано з повним утриманням та лікувальним персоналом військовий шпиталі: у м. Городище, м. Звенигородка, м. Канів, м. Корсунь, м. Тальне, м. Умань, м. Черкаси, м. Шпола, с. Бужанка, с. Верхнячка, с. Вільшана, с. Вільховець, с. Городниця, с. Кам'янка, с. Катеринопіль, с. Кирилівка, с. Курилівка, с. Лебедин, с. Лисянка, с. Лузанівка, с. Мартинівка, с. Мельниківка, с. Миколаївка, с. Мокра Калигірка, с. Погорільці, с. Потапинці, с. Потоки, с. Рижанівка, с. Козацьке, с. Самгородок, с. Сердюківка, с. Сидорівка, с. Скрипчинці, с. Стеблів, с. Степанці, с. Сунки, с. Таганча, с. Тростянець, с. Трощин [45, 71].

У Черкасах було розміщено евакуйоване Варшавське реальне училище, якому було надане приміщення та здійснено набір учнів з нового навчального року, чим поклато початок розвитку технічної та професійної освіти в Черкаському повіті [46, 6]. У вересні 1914 р. Голова Черкаської тилової евакуаційної комісії наказав всім волосним старшинам надати відомості про господарства, в яких можливо розмістити хворих і поранених військових чинів, які не потребували госпітального лікування [32, 217]. Наприкінці 1915 р. виникла гостра проблема з розселенням та організацією харчування біженців [33, 95]. Тому, Союзом міст Південно-Західного фронту було прийнято рішення про відкриття 40 установ, що обслуговували біженців. Так, у Каневі, Черкасах, Звенигородці, Корсуні, Христинівці, Ладжинці, Смілі було відкрито лікарні та столові [47, 26].

30 вересня 1915 р. Головноуповноваженим з облаштування біженців Всеросійського товариства піклування про біженців було видано розпорядження про організацію видачі продовольчої допомоги сім'ям нижніх чинів, призваних на фронт. Обсяг допомоги визначався за діючими розцінками за місцем прибуття біженця [17, 3]. Норма сухого пайка для

одного дорослого біженця на місяць становила: хліба – 45 фунтів (1 фунт – 405 г), сала – 3 фунта, крупи – 10 фунтів, солі – 2 фунта, муки – 6 фунтів. Загальна вартість складала 3 крб. 75 коп. Якщо врахувати в родині дітей, то цих продуктів катастрофічно не вистачало. Оскільки зусиль одного лише уряду у забезпеченні їх усім найнеобхіднішим, було явно недостатньо, значну допомогу надавали різноманітні громадські добродійні організації, зокрема Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст. У місцях зосередження біженців процвітала спекуляція, були поширені інфекційні хвороби. З метою швидкого працевлаштування вони залучались на польові роботи в сільському господарстві та їм надавалась можливість створення різного роду артіль [25, 138].

Негативно вплинула війна на харчову промисловість і особливо на цукрову. Постанова керуючого міністерством Землеустрою та Землеробства про встановлення граничних цін на цукор та застосування його реквізиції ще більше посилила важкий стан справ в цій галузі. За період війни цукрові заводи України зменшили виробництво цукру на 56%, значна частина яких розташовувалась на Черкащині [48, 7].

Затяжний характер війни особливо негативно позначився на споживчій кооперації, основною метою якої було співпраця з місцевим земством у справі налагодження постачання населенню необхідних продуктів харчування, перш за все, цукру і борошна за цінами нижчими від ринкових. Кредитні кооперативи відігравали велику роль у забезпеченні всім необхідним селян та збуту продукції, яку вони вирощували та виробляли. Так, Черкаська каса дрібного кредиту для постачання селянських господарств мала три склади сільськогосподарських машин і насіння. До її складу входило Матусівське кредитне товариство, яке на той час широко розгорнуло роботу з реалізації буряків. Яскравими організаторами цього руху були уродженці Черкащини – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор В. Доманицький, досвід та ідеї якого тривалий час визначали основні тенденції розвитку української кооперації та вчитель Дзензелівської школи О. Черненко, який заснував в селі ощадно-позичкове товариство, що довгий час було осередком усієї кредитної кооперації Київської губернії.

Черкащина, яка вважалась тиловим регіоном несла на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих. В Черкасах було розгорнуто евакуйовані численні військові лікувальні установи Волзько-Чорноморського товариства: 134-й [38, 5], 144-й [38, 18], 148-й [38, 7], 248-й [38, 9], 249-й [38, 57], 251-й [38, 30], 375-й [38, 40] польові запасні госпіталі, 56-й тиловий евакуаційний пункт [38, 6], 812 польовий об'єднаний госпіталь [38, 12], 110-а, 118-а команда одужуючих [38, 10]. Проте, незважаючи на надання якомога швидкої та якісної медичної допомоги пораненим значна частина помирала і їх ховали на найближчих до військового лазарету кладовищах. Так, в хуторі Згар, що поблизу Золотоноші розташовано цвинтар, в якому поховані близько 500 воїнів Першої світової війни [49, 32].

Широких організованих форм набуло благодіяння. У вересні 1914 р. було засновано Тетянин комітет з надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій, а згодом – організовано Комітети імператриці Олександри Федорівни, великої княгині Єлизавети Федорівни та ін. [32, 283]. На початку війни підтримали заклик уряду до розширення форм благодійної діяльності значна частина Черкаської інтелігенції, які очолювали різні громадські товариства і комітети «допомоги постраждалим від війни», постачали фронт мобілізованих новобранців, спорядження, продовольство, тягло [50, 18]. За ініціативою Київського учбового округу на пожертви освітян було обладнано польовий військово-санітарний потяг [51, 71].

У 1915 р. для постраждалих воїнів та членів їх сімей, під патронатом імператриці Марії Федорівни, було утворено Всеросійське Товариство оздоровниць, до числа яких увійшов відомий не лише в Російській імперії а також і в усій Європі курорт «Соснівка», що поблизу Черкас [48, 2]. Романівський комітет опікувався притулками для дітей загиблих та постраждалих воїнів. При Російському Товаристві Червоного хреста було організовано Союз по збору пожертв сільськогосподарських продуктів, які приймалися на всіх станціях Південно-Західної залізниці [32, 510]. У наказі по військовому відомству, від 25 грудня 1914 р., зазначалось, що міські, земські та сільські громадські управи повинні були надавати адміністративні приміщення для організації в них лікувальних установ, які відкривались під пат-

ронатом Товариства Червоного Хреста. Розмір оплати оренди, опалення та освітлення за такі приміщення визначався за розмірами квартирних окладів передбачених в кошторисі для кожної лікувальної установи [45, 91]. Крім того, Товариство орендувало приміщення для розміщення в них лікувальних установ для поранених та хворих військових у приватних осіб [45, 80]. Для цих потреб уряд виділяв чималі грошові субвенції, проте вони були недостатніми. Тому, важливим характерним проявом життя у військовий час стала діяльність громадських організацій по наданню допомоги військовим і цивільному населенню.

Різноманітні громадські організації, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникли на місцевому рівні. Комітет Київського навчального округу «по наданню допомоги пораненим та сім'ям військових» організував збір і доставку пасхальних подарунків у діючу армію від навчальних закладів губернії. Благодійні пожертви складали: чай, цукор, шоколад, цукерки, печиво, риби консерви, сало сир, яйця сіль, тютюн, сірники, папір, конверти, поштові листівки, олівці, мило, гребінці, одяг та ін. [52, 34]. Одночасно, в тилу була розгорнута система територіальних органів, які організовували створення лікувальних установ для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним [53, 63]. Уряд направляв чималі засоби для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громадські організації настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню.

Активно розгорнули діяльність місцеві осередки згаданих комітетів на Черкащині. У повітах були утворені Товариства взаємодопомоги учням навчальних народних училищ [52, 113]. У приміщенні Смілянського сільського училища було влаштовано дитячий притулок-ясла для дітей осіб, призваних в армію [52, 86]. Військовим, після закінчення лікування, за розпорядженням Великої Княгині Марії Павлівни, видавали новий одяг, виготовлений за кошти місцевих волосних та повітових управ [45, 53]. На території Черкащини діяли «Союз міст» (Міський союз), «Земський союз», «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій», які в перші тижні війни надали значну допомогу військово-санітарному відомству, закупаючи медикаменти та теплий одяг, що надавався військовим при виписці з лазаретів [45, 63]. В Уманському повіті лікувальні установи утримувались: повітовим земством, польським і єврейським благодійними та сільськогосподарським товариством, міською управою, Іваньківським та Верхнячським цукровими заводами. У Канівському повіті – повітовим земством, Потапцівською, Потоцькою, Богуславською, Таганчанською, Стеблівською земськими лікарнями, Степанецьким цукровим заводом. У Звенигородському повіті – повітовим земством, Шполянським єврейським товариством. У Черкаському повіті – повітовим земством [45, 73]. Значну увагу допомоги фронту приділяли місцева преса, друкуючи на перших шпальтах відозви із закликом організації пожертв для надання допомоги сім'ям призваних в армію, медичної допомоги хворим та пораненим воїнам, вільних приватних приміщень для влаштування поранених та піклування за ними [54, 1].

Яскравим прикладом слугувала добродійність в роки Першої світової війни крупних землевласників Черкаського краю, які були активними членами багатьох благодійних організацій, засновували і утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні внески на потреби жертв війни – князі С. Долгорукий, С. Трубецькой, П. Урусов, княгині О. Лопухіна-Демидова, Н. Яшвиль, барон С. Штейнгер, граф Д. Бутурлін, графині Н. Муравйова-Апостол, Є. Балашева, М. Браницька, сестри Є. та В. Демидови [55, 3], підприємці Терещенки, В. Симиренко, уманський поміщик Журовський [45, 7], кам'янські поміщики Давидови [45, 10], верхнячська поміщиця Р. Чернова, городищенський поміщик В. Липковський, курилівський поміщик А. Невен, корсунський поміщик С. Мизань, стеблівський поміщик С. Вильський, потоцька поміщиця М. Соколовська, канівські поміщики В. Горбик, Е. Манов, степанецький поміщик А. Хамень, скрипчинський поміщик О. Беренгович, шполянський поміщик Гальперин, лозановська поміщиця Є. Сахновська, сердюковський поміщик Е. Іентч, самгородська поміщиця Н. Альбрант, черкаські міщани Хромов, Дмитрієв [38, 39], Кравцов [56, 9]. Попечительками Чигиринського земського лазарету № 3 була поміщиця Л. Людвиг [45, 112], Кам'янськими №№ 1, 2, 3 – поміщиця М. Давидова [45, 16], завідувачем Чигиринськими лазаретами був чигиринський поміщик Й. Шпаковський [45, 13].

Досить істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У кожному приході були створені відповідні ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, організовуючи грошовий збір пожертв та одягу армії [45, 72]. У жовтні 1914 р., за ініціативою священика о. О. Ширинга, Чигиринський приход зібрав 10 рубак, 32 рушника, 6 простирадл [45, 12]. Для побудови церков та шкіл для переселенців в церквах та монастирях було організовано «кружечний збір» [57, 1]. В монастирях відкривалися лазарети. Так, Троянецьке Св. Володимирське братство утримувало військовий лазарет.

Сільські управи та банки відраховували 2% своєї місячної зарплати на потреби хворих та поранених воїнів [32, 232]. Сільські товариства організовували забезпечення лазаретів продуктами харчування [32, 424]. У повітах та волостях Черкащини утворювались товариства допомоги військовополоненим, які займались збором грошових і матеріальних пожертв (сухарів, пшона, тютюну, сала, ковбаси, сушки, одягу, білизни) та організацією відправки посилок в Німеччину та Австро-Угорщину [58, 3].

Війна неминуче залишила за собою, як важкі наслідки, так і величезну кількість інвалідів. На заміну здорових і сильних людей, призваних на війну повертались тисячі понівечених воїнів, які потребували піклування, як зі сторони держави, так і суспільства у справі поновлення їх працездатності [59, 8]. Тому, на органи земського та міського самоврядування покладалось організація допомоги постраждалим воїнам, через навчання різного роду спеціальностям, які могли бути застосовані відносно до їх стану здоров'я: рахівник, друкар, розсильний, кур'єр, ремісник (швець, кравець) [60, 8]. До того ж, навчальні заклади, з метою виховання в учнів співчуття до людей, які потребували допомоги взяли участь у русі, оголошеному Київським учбовим округом по допомозі постраждалим воїнам-інвалідам [61, 23].

За ініціативою Черкаської міської управи, у 1917 р., було зібрано кошти та побудовано у Черкасах, на Соборно-Миколаївському кладовищі, каплицю воїнам, які загинули на фронтах Першої світової війни [62, 100]. Повітові Товариства пам'яті воїнів, які загинули у війні здійснювали нагляд за могилами, збирали кошти для будівництва храмів та каплиць на їх честь, видавали друковану продукцію в пам'ять про війну, відкривали різноманітні благодійні, просвітницькі установи, музеї, хати-читальні, приюти, встановлювали благодійні стипендії для інвалідів, їх вдів та сиріт [59, 68].

Висновки. Таким чином, виходячи з наявних джерел, можна зробити висновок – війна негативно вплинула на господарство Черкащини. Занепало промислове виробництво, особливо в харчовій та легкій галузях, скоротились посівні площі та чисельність працездатного населення на селі, падав життєвий рівень населення, зростала кількість людських втрат. Результатом цього було наростання економічної кризи та соціального невдоволення. Загальні витрати держави на війну були занадто високими, щоб ближчим часом вивести її із кризи. Уряд підтримав тенденцію до самоорганізації суспільства в критичні моменти свого існування, зокрема у військовий час. Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшної бійни. Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією, приречла населення на численні страждання й величезні людські втрати. Військові дії призвели до розорення економіки, зруйнування господарських зв'язків населення Черкаського краю.

Список використаної літератури

1. Реєнт О. П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 5–11.
2. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
3. Олієвський О. Велика війна: час відчуження і жорстокості / О. Олієвський // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 248–254.
4. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни В. М. Волковинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 38–56.
5. Макарчук С. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Розділ «Українська справа в Австро-Угорщині в роки війни» / С. Макарчук. – Л., 1997. – С. 26–40.
6. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918 / С. Попик. – К.: Золоті літаври, 1999. – 326 с.
7. Боханов А. Николай II / А. Боханов, В. Запольський. – М.: Молодая гвардія, 1997. – 237 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко. – Л., 1923. – Ч. I: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – 456 с.

9. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М. : АИРО-XX, 2000. – 264 с.
10. Яковлев М. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / М. Яковлев. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.
11. Рубльов О. Україна в роки першої світової війни / О. Рубльов // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – С. 17–23.
12. Національне відродження України. Серія «Україна крізь віки» / гол. ред. В. А. Смолій. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 335 с.
13. Сарбей В. Український політичний вибір в контексті першої світової війни / В. Сарбей // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1999. – С. 48–51.
14. Горбанко Ю. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / Ю. Горбанко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 63–74.
15. Сулига І. Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 234–239.
16. Степаненко А. В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны / А. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 133–154.
17. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), ф. 19, оп. 1, спр. 59, 39 арк.
18. Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, 16 арк.
19. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 579, 58 арк.
20. Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 7, 26 арк.
21. Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 57, 140 арк.
22. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 718, 153 арк.
23. Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 6, 98 арк.
24. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, 49 арк.
25. Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, 260 арк.
26. Держархів Черкаської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 89, 35 арк.
27. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 6, 58 арк.
28. Держархів Черкаської обл., ф. 324, оп. 2, спр. 7, 140 арк.
29. Держархів Черкаської обл., ф. 550, оп. 2, спр. 3, 171 арк.
30. Держархів Черкаської обл., ф. 897, оп. 1, спр. 1, 11 арк.
31. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 532, 55 арк.
32. Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, 537 арк.
33. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 2, 169 арк.
34. Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 8, 163 арк.
35. Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 12, спр. 9, 178 арк.
36. Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 22, 308 арк.
37. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 4, 323 арк.
38. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, 72 арк.
39. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 9, 33 арк.
40. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 1, 150 арк.
41. Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, 337 арк.
42. Держархів Черкаської обл., ф. 149, оп. 1, спр. 39, 76 арк.
43. Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 8, 148 арк.
44. Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 54, 51 арк.
45. Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, 174 арк.
46. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 510, 8 арк.
47. Вестник Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта. – К., 1916. – № 1 (I–IX). – 62 с.
48. Известия по делам земского и городского хозяйства. – Петроград, 1915. – № 10. – 132 с.
49. Держархів Черкаської обл., ф. Р-647, оп. 2, спр. 243, 133 арк.
50. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 198, 43 арк.
51. Держархів Черкаської обл., ф. 122, оп. 1, спр. 12, 84 арк.
52. Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, 125 арк.
53. Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 36, 108 арк.
54. Провинциальный голос. – Умань, 1914. – 12 августа, № 18. – 57 с.
55. Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 9, спр. 48, 63 арк.
56. Держархів Черкаської обл., ф. 114, оп. 1, спр. 326, арк. 13 арк.
57. Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 10, спр. 18, 26 арк.
58. Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 13, 17 арк.
59. Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 57, 93 арк.
60. Держархів Черкаської обл., ф. 501, оп. 1, спр. 1, 66 арк.
61. Держархів Черкаської обл., ф. 137, оп. 1, спр. 12, 134 арк.
62. Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 81, 152 арк.

Одержано редакцією 14.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Клименко Т.А. Черкащина в годы Первой мировой войны.* В статье на основе широкой источниковой базы и архивных материалов, большинство из которых вводятся в научный оборот впервые, рассматривается вопрос жизненного уклада, участия и вклада жителей Черкасского края в ход событий Первой Мировой войны. Однако следует заметить, что жизнь, участие и вклад жителей Черкасского края в ход событий Первой мировой войны не достаточно изучено. Поэтому, целью данной разведки является проведение исследования влияния на жизненный уклад местного населения трагических лет войны.

Ключевые слова: война, население, производство, питание, благотворительность.

Summary. *Klymenko T. The cherkasy region in the years of the First World war.* The article, based on extensive source base and archive materials, most of which is put into scientific circulation for the first time, addressed the issue of lifestyle, the participation and contribution of residents of Cherkasy region in the course of events of the First World war. Note, however, that life, participation and contribution of the residents of Cherkasy region in the course of events of the First world war not enough studied. Therefore, the aim of this intelligence is the study of the influence over the lifestyle of the local population tragic years of war.

Key words: war, people, production, nutrition, charity.

УДК 930.1(477)

С. І. Губський

ПРОСВІТНЯ, ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА МИСТЕЦЬКА ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (1914–1918 рр.)

Стаття присвячена аналізу наукових праць, спогадів учасників і очевидців щодо гуманітарної праці особового складу військової формації Українських Січових Стрільців (УСС) в роки Першої світової війни (серпень 1914 – листопад 1918 рр.) задля духовного відродження українського народу. В цьому руслі значна увага звертається на висвітлення авторами особливостей зародження та ідеологічного оформлення січово-стрілецького руху, культурно-просвітньої, політично-пропагандистської роботи січових стрільців серед українського населення.

Ключові слова: Українські Січові Стрільці, історіографія, культурно-мистецька праця, Україна, Перша світова війна, революція, українська інтелігенція.

Постановка проблеми. Відновлення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. й будова Української держави повертає нам історичну пам'ять, символи й історичні явища, імена національних героїв України, які діяли та змагалися за справу свого народу впродовж усієї нашої історії. Ідея збройного чину минулих поколінь має особливе значення для пробудження національної гордості та самосвідомості українського суспільства, кращі представники якого захищають нашу державність та територіальну цілісність України на Донбасі від місцевих сепаратистів, російських найманців і регулярних військ у ході так званої «гібридної війни», розв'язаної Росією проти України.

Якщо ми поглянемо на історію визвольних змагань України ХХ ст., то однією з яскравих сторінок збройної боротьби нашого народу було українське січове стрілецтво, що виникло з патріотичних прагнень молоді напередодні Першої світової війни у формі патріотичних організацій «Січей» та «Соколів», а з початком, досі небаченого в історії, військового протистояння між арміями ворогуючих держав – як підрозділ у складі австро-угорської армії. УСС були першими українськими військовими частинами після Полтавської битви 1709 р., які спрямували свою боротьбу на визволення України від чужинецького ярма. Вони відіграли особливу роль у формуванні та забезпеченні боєздатності національних збройних сил на всіх етапах визвольних змагань українців у період 1914–1921 рр. Подібно як козацтво стало символом, захисником народу у XVI–XVII ст., стрілецтво стало і є ще сьогодні символом збройного чину в ім'я самостійності та соборності України. Проте не тільки цим обмежується їхнє значення. Українські січові стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. Об'єднуючи кращі сили молоді, захопленої ідеєю здобуття власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, Легіон УСС у роки Першої світової війни перетворився на своєрідний військово-політичний організм, у середовищі